

ANLAM DEĞİŞMELERİ VE KULLANIM ALANLARI YÖNÜNDEN TÜRK KÜLTÜRÜNDE TUZ

Osman ESİN¹

ÖZ

Tuz, insan sağlığı açısından hayati bir önem taşıyan bir maddedir ve kullanım alanı da oldukça geniştir. Tuz sözcüğü, tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde ses (phonetique) ve şekil (morphologique) yönünden bazen farklı biçimlerde olsa da genel olarak “tuz” şeklindeki yapısıyla kullanılagelmıştır. Tat verici bir özelliğe sahip olan ve yaradılıştaki etkin rol oynadığına inanılan tuza, değerli ve kutsal bir madde gözüyle bakılmış ve tuz sözcüğünün etrafında zengin bir anlam alanı oluşmuştur. Başlangıçta tek bir kavramı anlatan bu sözcük, toplumsal hayatımızda meydana gelen değişimler ve ruhsal durumlara bağlı olarak giderek yeni anlamlar kazanmış ve birden çok kavramı yansıtır duruma gelmiştir. Tuza, gerçek anlamının dışında birçok mecazi anlamlar yüklenmiştir. Ayrıca tuz, dilin kendine özgü anlatım gücünü oluşturan deyim ve atasözü gibi öğeler içinde yer alarak Türk toplumunun yaşama düzeni, dünya görüşü, gelenek, görenek ve inançlarının yansıtılmasını kolaylaştıran bir unsur olmuştur. Kuşkusuz bir dilin yaşayabilmesi ve varlığını devam ettirebilmesi, yeni kavramlara karşılık bulmasıyla mümkündür. Kelime türetme, bir ihtiyacın ürünüdür. Her toplumun yaşayış tarzının kendine özgü oluşu, bu ihtiyacın karşılanmasında belirleyici bir unsurdur. Tuz sözcüğünün anlamında meydana gelen genişlemeler yeni sözcüklere duyulan ihtiyacı zorunlu kılmıştır. Bu konuda Türkçeye, tuz kökünden türetilmiş birçok sözcük kazandırılmış ve tuzun anlam alanına giren yeni kavramlar ya da nesneler onun türevleriyle karşılanmıştır. Bu makalede, tuzla ilgili anlam değişimleri ve tuzun kullanım alanları üzerinde durulmuş ve tuzun, Türkçenin söz varlığına kattığı anlamsal zenginliği belirtme amacı güdülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tuz, tuzluk, tuzlama, tuz ekmek hakkı, şerbet-i murazaa, tuz bakısı, Tuz Baba.

¹ Dr. İstanbul Bilim Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Türk Dili Uzaktan Eğitim, İstanbul, osmannuriesin(at)hotmail.com

CHANGES IN THE MEANING AND USAGE AREAS OF THE WORD “SALT” IN TURKISH CULTURE

ABSTRACT

Salt is a vital substance in terms of human health and has quite a wide usage area. The word “salt” is used in the form of “salt” in general, although sometimes it can occur in different forms phonetically and morphologically in the historical and contemporary Turkish dialects. Salt, which is a flavoring substance and believed to play an active role in creation, has been considered a precious and holy substance and a rich sense of meaning has formed around it. Initially describing a single concept, the word has gradually gained new meanings and reflected multiple concepts due to the changes and people’s spiritual moods in the social life. Apart from its actual meaning, “salt” has also metaphorical meanings such as “beautiful, beauty, dear and charming”. Furthermore, the word has been included in manners of speaking such as idioms and proverbs and used to facilitate reflecting the lifestyles, worldviews, traditions, customs and beliefs in the Turkish society. There is no doubt that a language can survive and continue its existence only by finding counterparts for new concepts. New words are derived as a result of the need for them. The unique nature of each society’s lifestyle is a decisive factor in meeting this requirement. Expansion in the sense of the word “salt” also brought forward the necessity for new words. In this respect, many words derived from the stem “salt” were added to Turkish and the new concepts or objects that fall into the meaning of “salt” were represented by its derivatives. This article focuses on the changes in the meaning and usage of “salt” and aims to express the richness added by it to the lexicon of Turkish..

Keywords: salt, saltshaker, salting, for the sake of salt and bread, sherbet-murazaa, telling salt fortune, Salt Daddy.

Esin, Osman. "Anlam Değişimleri Ve Kullanım Alanları Yönünden Türk Kültüründe Tuz". idil 6.31 (2017): 1001-1018.

Esin, O. (2017). Anlam Değişimleri Ve Kullanım Alanları Yönünden Türk Kültüründe Tuz. idil, 6 (31), s.1001-1018.

Tuz, toplumların hayatında önemli bir unsur olma özelliğini daima korumuştur. En eski çağlardan günümüze kadar insan hayatını kolaylaştırmak için bir çok alanda tuzdan yararlanılmıştır.

Tuzun, kültür ve inanç sistemiyle geleneklerin oluşmasında etkili bir öge olarak öne çıkması, ona olan ilgiyi ve verilen önemi arttırmıştır.

Sosyal hayatımızda dostluk, arkadaşlık, kardeşlik ve adalet gibi insani değerlerin kazanılmasında önemli payı olan tuza, geniş simgesel anlamlar yüklenmiştir. Yaşama tarzında meydana gelen değişimler ve başka nedenlere bağlı olarak oluşan yeni nesne ve kavramlar, tuzla anlatılmıştır. Böylece tuzun kapsam alanında, farklı anlamları yansıtsalar da birbiriyle anlamca ilişki halinde olan bir kavramlar mozaiki oluşmuştur. Gerçeklere aykırı bir şekilde meydana gelseler de nazar, fal, büyü gibi, toplumsal ve kültürel yapının önemli unsurlarından sayılan ve bunlara dayalı olarak gelişen inanç ve tabu davranış kalıpları tuzla karşılanmış ve yorumlanmıştır.

Tuz, tat ve lezzet katıcılığının yanında sevgiliyi betimlemede üstlendiği rolle estetik bir değer kazanırken coğrafi birimlerin adlandırılmasında da etkili olmuş ve yakınında tuz bulunan birçok yerleşme, adını tuzdan almıştır.

Bütün yazılı ve sözlü edebiyata ait metinlerde, sosyal düzenin bozulmasına ilişkin endişelerin giderilmesi, yaşanan an ya da gelecekle ilgili yükümlülük duygusunun taşınması, sosyal ilişkilerin canlı tutulması ve güncelliğinin korunmasında tuz ve tuz ekmek paylaşımın önemli olduğu gerçeği vurgulanmıştır.

Türk Dilinde ve Kültüründe Tuz

Her ne kadar Eski Türkçedeki tu:z sözcüğünün, Moğolcadaki tuz anlamına gelen “dabusun” sözcüğüyle aynı kökten geldiği söylene de menşee bakımından en doğru olanın , Çuvaşçada tuz anlamını karşılayan “tavar” sözcüğünün en eski şeklinin tu:r olduğu ve Ana Türkçeye de tu:z şeklinde geçtiği yolundaki görüştür (Şen, 2012: 17-18). Zeki Velidi Togan, tuz kelimesinin, “tur” kelimesinin sonundaki “-r”nin yerini zamanla “-z” ünsüzünün alması sonucu doğabileceği varsayımından hareketle bu kelimenin “teşekkül ve nizam” anlamına geldiği ve İran destanlarında Türklerin ceddi olarak gösterildiğini belirtir (Togan I, 1981: 37).

Eti Dili Sözlüğü’nde tuz karşılığı olarak “mun” ve “nitrin” sözcükleri geçmekte ve nitrin, “natron, soda” karşılığı olarak kullanılmaktadır (Suturtevant, 1946: 119, 128).

Tuz sözcüğü, yazılı edebiyatımızın en eski belgelerinden olan Uyгурca metinlerde tuz (Caferoğlu, 1938: 199) ya da “kara tuz, siyah tuz” (Şen, 2012: 18) olarak geçer.

Türk dilinin bilinen ilk sözlüğü kabul edilen Divanu Lûgat-it Türk'te tuz şeklinde görülen sözcüğü (Divan, III: 123) Kaşgarlı, “sokdı”, “sokuştı”, “töğüşdi” ve “tökdi” sözcüklerini açıklamak için kurduğu cümlelerde de aynı şekilde kullanmıştır.

“Er tuz sokdı = adam tuz döğdü” (Divan, II: 18).

“Ol manga tuz sokuştı = O bana tuz döğmekte yardım etti” (Divan, II: 104).

“Ol mening birle tuz töğüşdi = O benimle tuz döğmekte yarış etti” (Divan, II: 106).

“Er tuz tögdi = Adam tuz döğdü, inceltti” (Divan, III: 184).

Tarihi Türk lehçelerinde genellikle tuz şeklinde geçen bu sözcük, çağdaş Türk şive ve lehçelerinde ses ve şekil yönünden bazı farklılıklar gösterir: Özbek Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi'nde, *tuz*; Azeri Türkçesi ve Kara Kalpakça Türkçesi'nde, *duz*; Türkmen Türkçesi'nde, *du:z*; Halaç Türkçesi'nde, *tu:z*; Başkırt Türkçesi ve Tatar Türkçesi'nde, *toz*; Altay Türkçesi'nde, *şor*; Teleüt Türkçesi'nde, *tus*; Tuva Türkçesi'nde, *dus*; Yakut Türkçesi'nde, *tu:s* (Şen, 2012: 4).

Çuvaş Türkçesinde tuz, *tavar* sözcüğüyle karşılanmıştır; aynı kökten türetilen *tavarla-*: tuzlamak ve *tavarle*: tuzlu demektir (Paasonen, 1950: 172).

Kırgız Türkçesinde *tuz* şeklinde geçen sözcüğün, *tuzda-*: tuzlamak; *tuzdaş*: sofradaş, bölük veya mektep arkadaşı; *tuzdoo*: tuzlama; *tuzduu*: tuzlu gibi türevleri vardır (Yudahin, 1998: 768).

Şemsaddin Sami, tuz ve ekmek sözcüklerini bir arada vererek bunları “nimet ihsan” olarak açıklamıştır (Kâmûs-ı Türkî, 2014: 698).

Ferit Devellioğlu'nun lügatında tuz, Farsça karşılığı olan “nemek” şeklinde geçer ve şöyle bir sıralama yapılır: Nemek: 1. Tuz. Bi-nemek: Tuzsuz; 2. Tat, lezzet; 3. Hak, bağlılık. Nemek-çes: tatma, tadına varma (Devellioğlu, 1970: 982).

Tuz sözcüğü, Eski Türkçe dönemi eserlerinde genellikle bir tat ve lezzet kavramı olarak kullanılmıştır. Eski Türklerde var olan “tuz tadış” ve “tuza banma” geleneği, tuzun mukaddes bir yiyecek kabul edilmesi anlayışına bağlanmış ve tuz bir ikram sembolü sayılmıştır (Ögel, 1978: 317; Yudahin, 2011: 768). Kaşgarlı'da bu anlamda

olmak üzere şu örnekle karşılaşıyoruz: “*Tuz aşış tatıttı = Tuz aşı tadıttı*”. Yemeğe tat verdi, lezzet kattı anlamına gelen bu ifadenin, her hangi bir şeyin başka bir şeyin tadına etki etmesi durumunda da aynı anlamda kullanıldığı belirtilir (Divan, II: 299).

Kaşgarlı’nın derlediği savlardan birinde tuzun, aynı şekilde yemeğe tat ve lezzet katmasından söz edilirken, teknolojik imkanların bugünkü düzeyde olmadığı o yıllarda, bu maddenin kullanımı sırasında israfa kaçılmaması da öğütlenir: “*Aş tadığı tuz yogrın yemes = Aşın tadı tuz, tuz çanakla yenmez.*” (Divan, III: 31).

Yemek çeşidi yönünden zengin olan Türk mutfağında bazı yemekler yoğurtla terbiye edilmiş, böylece tuzun yemeğe kattığı lezzet yoğurtla sağlanmış; çorba ve diğer yemeklere katılan bu yoğurda eski Türklerde “tuzluk” denmiştir (Ögel, 1974: 24). Tuz, şeker karşılığı olarak da kullanılmıştır: “Söze şeker katma” sözümüzün karşılığı olarak eski Türkler, ‘*sözünge tuz kattı*’ yani sözünü tuzladı ve tatlılaştırdı diyorlardı.” (Ögel, 1974: 317).

Gerek Eski Türkçe gerekse Orta Türkçe dönemi eserlerinde tuz sözcüğünün, tuzkıya (güzel, dilber); tuzak/ tuzakı (sevgili, sevimli) ve tuzlug (güzellik) gibi türevlerine mecazi anlamlar yüklenmiştir. Örneğin Altun Yaruk adlı eserden alınma şu cümlede tuzluk “faydalı” anlamındadır. “...*biliglig, erdemlig, tuzlug, yaraglık, eriglig bolurlar*”(bilgili, erdemli, faydalı, uygun ve öğüt almış kişidirler (Uygurca Altun Yaruk, 2012: 18).

Kaşgarlı’nın 11. yüzyılda Orta Asya’da yaşayan Türk boylarının arasından derlediği aşağıdaki metinler, tuz sözcüğü ile ilgili anlam genişlemesinin belkide ilk örnekleri olarak dikkati çekmektedir:

*“Awlalur özüm aning tuzunga
Emlelür közüm aning tozinga (Divan, I: 296)*

(Gönlüm onun güzelliğiyle avlanır, gözüm onun ayağının tozuyla ilaçlanır.)

*Bering manga sözkiye
Menğlig kara tuz kıya
Yalwın tutar közkiye
Munğum mening bilinge (Divan, III: 359).*

(Bana sözceğiz veriniz, ey benli esmer; tatlı (güzel) yüzlü, gözleri büyüleyici (olan güzel), çektiğim bunu (sıkıntıyı) bilesin.)

Kaşgarlı'da, tuz kökünden türetilmiş “tuzgu” diye bir sözcük vardır. Bu, ‘yoldan geçen hısımlara ve tanıdıklara armağan olarak çıkarılan yemek’ anlamına gelmektedir (Divan, I: 424). *O manğa tuzgulandı* (O bana yemek hediye etti.) (Divan, III: 201).

*Kardunı yinçü sakınman
Tuzgunı Mançu sizinmen
Bulmadık nenke sevinmen
Bilgeler anı yirer (Divan, I: 419).*

(Su üzerindeki küçük buz kırıntılarını inci sanmayın; (size) armağan olarak verilen yemeği iş ücreti olarak görmeyin; bulamadığınız şeye sevinmeyin; (çünkü) bilge (kişiler) bunu yererler.

Kutadgu Bilig’de sevgi ve dostluk yolunu açan şair sözünün ustalığı, değeri ve güzelliği, “söze tuz katmak” ifadesiyle anlatılır.

*“bu sözke tanukı bu şa’ir sözi
bu şa’ir sözi sözke kattı tuzı” (Kutadgu Bilig, 1979: 88, b. 711).*

(Şairin şu sözü buna tanıktır; şair sözü, söze tuz katandır.)

Yine Kutadgu Bilig’de geçen şu beyitte tuz, bir cömertlik ifadesidir.

*“tuz ekmeğini king tut kişiğe yitür
kişi aybı körse sen açma yitür” (Kutadgu Bilig, 1979: 150,
b:1328).*

(Tuz ekmeğini çok tut kişiye yedir, kişinin ayıbını görsen sen açma ört.)

Atabetü’l Hakayık’ta tuz, cimrilüğün kötü bir huy olduğunu anlatmada bir ölçü olarak kullanılmıştır:

*“bahıl nakes otun tavar pasbanı
yığar yimez içmez tutar berk anı
turtmaz eseninde tuz dostinga
ölür kalur ahır yiyür düşmanı” (Atabetü’l-Hakayık, 1996: 212)*

(Cömert ol; cömertlik seni sevdirebilir. Hasis; alçak hain ve malının bekçisidir; toplar, (fakat) yemez içmez ve onu sıkı tutar. Sağlığında dostuna tuz (bile) tattırmaz; ölür, malı kalır ve sonunda düşmanı yer.)

Ali Şir Nevâî, şu beytinde tuzu katık, ekmek katığı; yolluk anlamlarında kullanmıştır.

“Çün fenâ yolıa kirdin ağzı kõnglümde nang

Kim sefer ehli çü ‘azm itti bolur yanında tuz” (Nevâî, 1996: 212).

(Fena yoluna girdim, gönlümde (o sevgilinin) ağzı varsa buna şaşılır mı? Zira sefer ehlinin, yola çıktığında yanında tuz olur)

Tuz, Türk Halk edebiyatının hemen bütün türlerinde, önemli bir figür olarak dikkati çekmektedir.

Yeni doğan bir bebeğin, terinin kokmaması için tuzlu suyla yıkanması geleneği Yunus Emre’de şöyle ifadesini bulmuştur.

Beni beşiğe vurdular elim, ayağım sardılar,

Önden acısın verdiler, tuz içine düştü gönül (Yunus Emre, 1960: 27).

Pir Sultan Abdal Yaş Destanı’nda tuz sözcüğünü “şevkat, sevgi, ilgi” anlamlarında kullanmıştır:

Bir çocuk da anasından doğunca

Bedenini pişirmeye tuz ister (Kaya, 1999: 357)

Âşık Erdalî tuzu, mesleğinde birikim sahibi olan kişilere duyulan özlemi anlatmak için kullanmıştır: *“Her gelen bir yara açtı / Bilenler bu işe şaştı / Ağzımızın tadı kaçtı / Baldan tuzdan anlayan kim “ (Tanrıkulu 1998: 407)*

Maksut Koca, ehil olmayan kişilerin yapacağı işlerin nasıl dert ve ıstıraplara yol açabileceğini bir deyişinde şöyle anlatır: *“Bir derdini bilmeyene söylersen / Cahili getirip kâmil eylersen/ Naşıyi getirip tabip eylersen / Çıban eksik olmaz tuz eksik olmaz” (Tanrıkulu 1998: 341)*

Âşık Dünder, bazı kişilerin, yaptığı yanlışları tuzla kapatarak gizleyemeyeceğini belirtir: *“Melül melül bakmayasın / Yalan yanlış atmayasın / Yalan yanlış kokmayasın / Tuzlanmayın er meydanı (Tanrıkulu 1998: 620).*

Erzurumlu Emrah, şu dizelelerinde, sevgiliye olan aşkından dolayı başkaları tarafından eleştirilmesine karşılık tuz ile aldatılıp boynundan tutulduğunu şöyle ifade eder:

*Sakin tan itme Emrah uğraşursa merd-i aşkınla
Giribânun ne yapsın tuz ile hayevân tutmuş* (Karadağ 1996: 416)

Tuz, cezalandırma aracı olarak da kullanılmıştır. Manas Destanında bu şöyle anlatılır: “...Kopmuşu bağladı, dağılmış topladı, il kıldı, sönmüş ocakları tutuşturdu... Bizi yedirdi içirdi, tuzu aş bizi vurmaz mı” (Manas Destanı, 1972: 189).

XVII. yüzyıl Divan şairi Nabi tuzu, “sohbeti güzelleştiren, ona renk katan” bir unsur olarak değerlendirmiştir.

*“Derler ağyârı mezemmet nemek-i meclistir
Biz de gıybet edelim meclise lezzet gelsin”* (Nabi, 1967: 71).

(Diyorlar ki başkalarını zemmetmek meclise çeşni veren bir tuz gibidir. Biz de gıybet edelim, meclise biraz lezzet gelsin.)

Fuzulî, sevgilinin güzel oluşunun sırrını kılıcının cevherine bağlarken bu duygusunu tuzun Arapça karşılığı olan “melâhat” sözcüğüyle anlatmıştır.

*“Keşf-i erar-ı melâhat cevher-i tîgındadır
Kim alır başlardaki sevdâ cemâinden nikaab”* (Fuzulî Divânı, 1961: 21).

Yeni Türk şiirinde de tuz, şairlerin kendilerini ifadede başvurdukları bir sembol olur. Sözgelimi, Yahya Kemal’in, Vuslat şiirinde aşka kattığı tuz, sevgilinin dudağındaki arzu ve zevklerin anahtarıdır.

*“Kanmaz en uzun buseye, öptükçe susuzdur,
Zira susatan zevk o dudaklardaki tuzdur;
İnsan ne yaratmışsa yaratmıştır tuzdan.
Bir sır gibidir az çok ilah olduğumuzdan”* (Yahya Kemal, 2004: 83).

Orhan Veli, tuz ile “yükümlülük” duygusuna vurgu yaparken evin mutfağına giren tüm yiyecekleri düşündürür.

*“Eve ekmekle tuz götürmeyi
Böyle havalarda unuttum”* (Kamık, 1963: 114).

Bugün tuz kökünden türetilerek Türkçeye kazandırılmış birçok sözcük bulunmaktadır: “tuzla, tuzlama, tuzlamak, tuzlak, tuzlu, tuzluca, tuzcu, tuzcul, tuzluk, tuzsuz,vb.” (Türkçe Sözlük, 1974: 806). Bu sözcüklerin çoğu anlam genişlemesi

yoluyla başka varlık ya da durumları karşılar duruma gelmiştir. Sözelimi, “tuzlu” sözcüğü, “tuzu olan” anlamını verirken (Türkçe Sözlük, 1974: 806) “*Bu bana tuzluya oturdu*” cümlesindeki kullanımıyla bir şeyin “*çok pahalı*” olduğunu anlatmıştır (Ağakan, 1949: 44).

Tuzcu; “tuz satan kişi”dir (Türkçe Sözlük, 1974: 805); ancak, Konya Ereğlisi’nde, “*değirmen bekçisi, yani her çuvaldan bir parça un alan adam*” için de tuzcu denmiştir (Zübeyr-Refet 1932: 394).

Tuzlamak, tuzlama eylemi dir (Türkçe Sözlük, 1974: 806) . Birden çok anlamın yüklendiği “tuzlama” sözcüğünün kullanım alanında ise dikkate değer bir genişleme olmuştur: İçinde sirke ve sarımsak bulunan işkembe çorbası (Türkçe Sözlük, 1974: 806; ML, 1990: 330); suda haşlanmış kestane (Derleme Sözlüğü, 1978: 4003, Ereğli-Zonguldak); sütle yapılan un bulamacı (Derleme Sözlüğü, 1978: 4003, Rumeli göçmenleri-Edirne); davarların iştahının açılması için yemlik olarak kurutulmuş meşe yapraklarına tuzlu su serpmeye (Derleme Sözlüğü, 1978: 4003, Mudurnu-Bolu).

Tuzlama (tuzlanma), aynı zamanda, yeni doğmuş çocukların tuzlu suya batırılıp çıkarılması veya vücutları doğrudan tuzla ovulması şeklinde sürdürülen bir geleneğin de adıdır (Erdentuğ, 1997: 176). Bu eylem, vücutun kemlik ve kötülüklerden korunması ve daha dayanıklı olarak gelişmesi gibi algılsa da kökeninde muhtemelen “bedenin temizlenmesi” anlamının yattığı düşünülmektedir (Aça, 2004: 95-104).

Tuzu olmayan bir yemek ya da hoş olmayan şakalar yapan bir kimse için “tuzsuz” ifadesi kullanılır (Türkçe Sözlük, 1974: 806; ML, 1990: 331). Karagöz argosundaki isimleri Matiz ve Matto olan gölge oyununun deli karakteri Tuzsuz Deli Bekir’e “tuzsuz” denmesinin nedenlerinden biri, bu tuzlama eylemine maruz kalmaması diğeri de münasebetsiz ve gelgit akıllı olmasıdır (Sevilen, 1969: 51, 93, 180; Ağakay, 1949: 267). Karacaoğlan, tuzlanma geleneğinden nasibini aldığını şöyle anlatır: Ben de bildim şu dünyaya geldiğim / Tuzlandım da çaputlara belendim / Bir zaman da beşiklerde eğlendim / Anamın sütüne kandırdın beni (Cunbur 1973: 321) Âşık Çerkezoğlu’nun kullanımında tuzlanma “yoğun ıstırap” anlamındadır: “ Yarama derman isterken / Tuzlanırım yazık bana / Belki eğri gidiyorum / Düzlenirim yazık bana (Tanrıkulu 1998: 306).

“Tuzlamak” ve “tuzlanmak” eylemlerinin, kelime gurubu içinde kalıplaşmasıyla birçok deyim oluşur: Yüksekten atan ama bir şey bilmeyen bir kişi hakkındaki “küçümseme” duygusunu dile getirmek için “*tuzlayayım da kokmayasın*” (Türkçe Sözlük, 1974: 806; Püsküllüoğlu, 1998: 759) denir. Bu deyim Enderunlu Vasıf’ta da şöyle ifadesini bulmuştur: “*Hay hay bari yordamına güleyim biraz / Turp sıkayım zerâfetine fos çoğa bu naz/ Tuzlayayım da kokma sen vay zavallı kaz / Bir kerre itmedimi*

süt-nenen niyâz / Olmak sokak süpürgesi kadın kadıncık ol” (Şentürk, 1999: 640). Şair Kara Mehmet bir dörtlülüğünde terbiye oluşu ya da yerinde uygun olan bir davranışı anlatmak için “*Tuzlana tuzlana gitmek*” deyimini kullanır: “*Nedir niyet öyle oyun / Nereden geliyor soyun/ Sahrada yayılan koyun / Tuzlana tuzlana gider*” (Tanrıkulu 1998: 428). Pir Sultan Abdal’ın kullanımında da tuzlanma Bektaşî tarikatına girmek isteyen kişinin, mürşitinin yanında aldığı terbiyedir: “*Talibin özünü halleyyle pişir / Bu meydana çiğden lokma gelir mi / Üstat nazarında tuzlanmayınca / O lokmada lezzet karar olur mu* (Bezirci, 1995: 365).

Tuz kökünden türetilmiş sözcüklerden biri de “tuzluk”tur. Tuzluk genel anlamıyla içine tuz konan kaptır. Atlarda gözün üstündeki, insanlarda köprücük kemiğinin ardındaki çukur yere de tuzluk denmektedir (Türkçe Sözlük, 1974: 806). “Tuzluk” aynı zamanda, masada elden ele dolaştığından halk arasında mecazi olarak, bazen yerinde iki dakika duramayan kişilere hitap etmek için bazen de çok kısa boyluları tanımlamakta kullanılmıştır. Orta Asya Türkleri, hidroskopik bir madde olan tuzu korumak için özel olarak ağaçtan oyulmuş tuzluk ya da tuzluğa benzer kaplara “çanak” demişlerdir (Divan, I: 381). Uygurlar, içlerini oyarak evlerinin çatısında kuruttukları su kabaklarını tuzluk olarak kullanmışlardır. Asma kabağından yapılmış tuz kaplarına Anadolu’da “*tusuyluk*” denmiştir (Cinoğlu, 2012: 343). Çuvaşlar, ufak ve yuvarlak tuzluğa “*tevar-kergi*” (Paasonen, 1950: 172); dört köşeli veya kuş şeklindeki büyük tuzluklara da “*tevar-sölançı*” diyorlardı (Ögel, 1974: 314). Osmanlı ve Çağatay kültür çevrelerinde tuzluk, tuz kabı karşılığı olarak kullanılmıştır (Ögel, 1974: 31). Bazen sofrada tuzluk yerine, içinde tuzlu su bulunan çok değerli kaplar kullanıldığı da olmuştur. İbn Batuta, kuzey Türk illerine (Deşt-i Kıpçak) yaptığı bir gezide, Sultan Muhammed Özbek Han’ın huzurunda verilen bir yemekte, içi tuzlu su ile dolu altın ve gümüşten yapılmış küçük kaplardan söz eder (İbn Batuta, 1971: 9).

“*Tuzluk*” sözcüğü, halk arasında ayrıca şu anlamlarda da kullanılmıştır: Tuzkabağı: Kabaktan yapılan tuz kabı (Ziraat Terimleri Sözlüğü, 1976: 198; Güdül-Ankara). Taze peynir sertleştirme dolabı (Ziraat Terimleri Sözlüğü, 1976: 198; Maraş). Çocuk dünyaya geldikten sonra verilen ziyafet (Söz Derleme Dergisi, 1952: 122; Çanakkale). Ufak tefek eşya konulan kutu (Derleme Sözlüğü, 1978: 4002; Gemerek-Sivas).

Tuzlu toprakları veya bölgeleri seven bitkiler, “tuzcul”; değişik yöntemlerle tuz üreten işletmeler, “tuzla”; üretilen tuzun biriktirildiği ve hayvanların gelip yalandığı yer “tuzlak” sözcükleriyle karşılanmıştır (Türkçe Sözlük, 1974: 805, 806; Dilçin, 1983: 215; ML., 1990: 330). Tuzluca sözcüğüne de şu anlamlar yüklenmiştir: 1. Tatlı, güzel (Dilçin, 1983: 215), 2. kavrulmuş kuru nohut (Dilçin, 1983: 215- Gaziantep). İzmir ve çevresinde de “*güzel çocuk*” anlamında kullanılan “tuzun” sözcüğünden söz edilir (Derleme Sözlüğü, 1978: 4003).

Eski Türklerin kutsal bir madde gözüyle baktığı tuzun, en az kendisi kadar kutsal ve mübarek bir yiyecek olan ekmek sözcüğüyle birlikte kullanılmasına bağlı olarak bir deyim oluşur: “*tuz ekmek hakkı*”. Bu deyim tarih, edebiyat ve folklorla ilgili kaynaklarda çeşitli anlam incelikleriyle kullanılışına dair ayrıntılı çalışmalar yapılmıştır (Elçin, 1977: 74-78 ; Samsakçı, 2012: 190). Bu deyim, sofrasında yemek yediği ve iyiliklerini gördüğü kimsenin kendisi üzerinde bulunduğu kabul edilen hakkı, gönül borcunu anlatır (Ağakan, 1949: 53; Püsküllüoğlu, 1998: 759). Şu atasözünde de geçmektedir: “*Tuz ekmek hakkını bilmeyen kör olur.*” Halk böyle inanır: İyiliğini gördüğü, ekmeğini yediği kimseye karşı saygısızlık ve hayınlık eden kişiyi tanı cezalandırır (Aksoy, 1971: 364).

Evliya Çelebi’nin yanına gelen “Aşere-i mübeşşere”den kemanekeşlerin piri Sa’d İbni Ebî Vakkas, belinden sadağını çıkararak Evliya’nın beline kuşatır ve kendisine bazı öğütlerde bulunduktan sonra sözlerini şöyle sürdürür: ‘*Doğru yolu elden bırakma; kinden, garazdan uzak kal. Tuz ekmek hakkını gözle.*’ (Seyahatname, 1971: 7). Babası, Evliya Çelebi’ye nasihat verirken ekmek ve tuz hakkını gözetmesini söyler (Seyahatnâme, 2012: 36).

Kâtibî, yediği yemeğe karşı duyduğu duygusal borcu bir dördlüğüde şöyle aktarır: “*Katibi sabreyle ötesi yakın / Hercayı gözetmez tuz ekmek hakkın / Bivefa dilbere aldanma sakın / Hemen bir yüzüne gülmesi vardır*” (Tanyeri, 1996: 183).

Karacaoğlu da bir varsağısında gönül borcunu, şöyle dile getirir: “*Ararsan var kalbin ara / İller sana ne der göre / Tuz ekmek yediğin yere / Hyanetlik etmek olmaz*” (Cunbur, 1973: 239).

Kerem ile Aslı’da tuz, vefa duygusunu belirten bir araçtır: “*Elâ gözlüm ben bu yerden gidersem / Bir nişan vereyim al kerem eyle / Çok tuz ekmek yemiş idik seninle / Şimden geru hoşça kal kerem eyle*” (Güney, 1972: 50).

Ekmeğini ve tuzunu yediği kişiye karşı minnet ve şükran duygularıyla bağlanması gerektiği düşüncesi Divan şiirimizde de işlenmiştir:

“*Hep hebâ oldı yolunda çekilen bunca emek
Arada yinmedi mi yohsa begüm nân ü nemek*” Figânî (Kesik, 2007:

87)

(Uğrunda çekilen bunca emek boşa gitti; yoksa arada bir tuz ve ekmek yenmedi mi?)

“*Terbiyet-kerde-i nân ü nemek-i lûtfun iken
İtibâr etmez olur hânen içinde huddam*” (Nabi, 1967: 21).

(Senin lütfunun ekmek ve tuzu ile yetiştirilmiş oldukları halde, evinin içinde hizmetçiler sana itibar etmez olurlar.)

Gerek “*tuz ekmek hakkı*” deyimini gerekse tuzun kullanım alanlarına iktisadî yapılan açıklamalarda örnek olarak verilenlerin dışında, tuz ile insan ilişkisi üzerine kurulmuş bir çok deyim bulunmaktadır. Bu deyimlerde, anlatımı güç durumlar ve duygular, somut kavramlar aracılığıyla ifade edilmiş ve tuzun kavram alanı giderek genişlemiştir. Halk şiirimiz, bu durumu somutlaştıran çarpıcı örneklerle doludur. Sözelimi Gevherî, bir dördlüğünde “*tadı tuzu kalmamak*” (Ağakan, 1949: 121) deyimine “yaşlanmak, bezginlik ve mutsuzluk ” anlamlarını yükler: “*Gevheri her şeyden çekildi elim / Aşnâlık etmeden kesildi dilim / Dal oldu kâmetim büküldü belim / Ben bilirim tadım tuzum kalmadı*” (Elçin 1984: 83). Çoğu zaman çeşitli nedenlerle çekilen çileleri, sabrımızın tükenip kendimizi tutamadığımız durumlar karşısındaki tepkimizi anlatmak için, “*yaraya tuz basmak*” veya “*yaraya tuz biber ekmek*” (Püsküllüoğlu, 1998: 758; Türkçe Sözlük, 1974: 805) ifadelerini kullanırız. Halk ozanı Dadaloğlu bu durumu şöyle anlatır: “*Yüce dağ başında kar var buzunan / Yaktın beni ağda ile nazınan / Yaremi doldurdun ince tuzunan / Üstüne de biber ektin öl dey* (Mert 1997: 129).

Tuz, Türk kültüründe “hak, bereket, saygı, dostluk ve sadakat” duygularını pekiştiren bir unsur olarak görülmüştür. Gabriel Bonvalet Türkistan’a yaptığı gezi sırasında bir gurup Türkmenin, bir parça ekmek ve bir tutam tuzla kendisini selamlamasını bir saygı olarak değerlendirmiştir (Bonvalet, 23).

Cela’lü’-d-dın Harizmşah, Gürcüler ile yaptığı savaşların birinde, düşman ordusunda Kıpçakların olduğunu öğrenince onlara tuz ve ekmek yollamış ve Kıpçaklar harp sahasını terk etmişlerdir (Taneri, 1977: 132).

Edirne Vakası’nda da (1703) askere seyf (kılıç), nan (ekmek) ve nemek (tuz) üzerine yemin ettirilmiştir (Öztelli, 1974: 413) .

Kırgız Türkleri “Eğer yalan söylüyorsam beni tuz ursun (vursun) “ diyerek tuz üzerine yemin ediyorlardı (Yudahin, 1998: 768).

Tuz sözcüğü, atasözleri ve bilmecelerimizle hikâye ve romanlarımızda da farklı anlam yüklemeleriyle bir motif olarak kullanılmıştır (Gözaydın, 1976: 61-66; Günay, 2012: 111-112).

Mitolojik döneme ait yaratılış anlatımlarının en eski kavramları arasında yer alan tuz, İslamiyet döneminde de çok önemsenen bir madde olmuştur. Hz. Peygamber “*Katığımızın efendisi tuzdur.*” demiştir. (Kütüb-ü Sitte: 990, 3315-6979).

Yemeğe başlamadan önce ve zikir yaparken az miktarda tuz tatmak sünnetten sayılmıştır.

*“ta’am yimek içre sünen ol turur
ta’am yigüçi sag tizin kaldurur
zikir tuz bile başlamak sünnet ol
yimek öz öngin-din safa keltürür”* (Mu’inü’l-Mürîd, 2006: 45)

Tuz sözcüğü, İslam hukukunda erkeğin evlenirken kadına verdiği veya vermeyi taahhüt ettiği para, mal veya menfaat hediyesi olan “*mehir*” kavramını da içermektedir; çünkü İslami inanca göre Hz. Adem mehir olarak Havva’ya tuz verir. Allah Havva’yı nikahlayınca mehri yeryüzünde tuzdu; dolayısıyla tuz, anamızın nikahındaki mehirdir (Öztelli, 1974: 413). Tatlı su ile tuz da Hz. Fatıma’nın mehri, “*nikâh armağanı*” olarak bilinir (Yıldırım, 2008: 27).

Tuzun, Tasavvuf inancında da önemli bir yeri vardır; zira Tanrı ile tuz arasında manevi bir bağdan söz edilirken “*beka*”nın varlığı, tuzun ‘koruyucu, andırıcı, hoş ve sevimli’ oluşuna bağlanmış, tuzlu anlamına gelen “*be-nemak*” aynı zamanda ‘hoş, sevimli’ anlamına da geldiğinden aşkın tamamen içinde eridiği sevilesi Maşuk’u tanımlamakta kullanılmıştır (Schimmel, 2001: 149-150)).

Yenikapı Mevlevîhanesi’nde matbah (dergâh mutfağı) içerisinde aşçı dedenin makamı olan ve sema meşkinin yapıldığı odanın doğuya bakan pencere içerisinde bir tuz kabı bulundurulmuş, bundan dolayı da bu pencereye ‘*tuz penceresi*’ denmiştir (Arbaş, 2012: 115.)

Ahiliğe kabul edilme törenlerinde, bu yola giren kişiye içirilen tuzlu suya “şerbet-i murazaa” (razı olma) şerbeti denmiş ve bu şerbeti içenler sütkardeşi sayılmıştır (Gölpınarlı, 1949-50: 223) Tuz, duruluğu bakımından ilim, hikmet ve ezeli istidada işaret ettiği için bütün fazilet ve güzel huyların edinilmesini sağlayan bir adalet sembolü olarak algılanmıştır (Cunbur, 1976: 61).

Tuz, niteliklerinden dolayı, Anadolu insanının batıl itikatları, büyüsel inançları ve hastalıkların tedavisinde etkin rol oynamıştır. Ateşe atılan tuzun oluşturduğu alevlere bakılarak yapılan “*tuz bakısı*” (falı) (Acıpayamlı, 1978: 96), nazara karşı “*tuz patlatma*” (Acıpayamlı, 1962: 5;) ve “*tuz çevirme*” (Gözyayın, 1976: 63 ; Söz Derleme Dergisi, 1952: 122), başı ağrıyan çocuğun tepesinde açılan yaraya “*tuz çalma*”

(Yalman, 1977: 257) gibi geleneksel uygulamalar, tuz sözcüğünün kullanım sahasının genişliğine dair ilginç örneklerdir. Kısacası tuz, asker uğurlamadan, kız istemeye; hamile kadınların çocuğunun erkek olmasından, evlilik çağında kısmeti öğrenmeye; yılan ve akrep sokmalarının tedavisine kadar çok sayıda farklı amaçlarla kullanılmıştır (Çağınlar, 2012: 75-84).

İstanbul'un fethi sırasında Fatih'in ordularına tuz taşıdığı için "Tuz Baba" diye anılan ve halk arasında ermiş olduğuna inanılan kişinin Beşiktaş'ta bir de türbesi bulunmakta (Cinoğlu, 2012: 349) ve yapılan tuz hayırları Tuz Baba'nın hayrına diye verilmektedir (Çağınlar, 2012: 82).

Ankara'nın Etimesgut yakınlarında bugün Ankara kent merkezine bağlı olan Susuz Köyü'nde iki erkek tarafından bağlama eşliğinde oynanan bir oyun vardır, adı "tuz şekirdim" (And, 2003: 152, 167).

Sonuç

Tuz, geçmişte olduğu gibi bugün de temel gıda maddelerini koruyucu, onlara tat ve lezzet verici bir unsurdur; ancak bunun yanında modern sanayide, tıpta ve sosyal hayatımıza kolaylık getiren daha bir çok alanlarda, kendisine ihtiyaç duyulan bir ham madde olma özelliğini korumaktadır.

Tuz sözcüğü etrafında oluşan mitolojik tasarımlar, insanları çok etkilemiştir. Yaşama tarzının değiştiği günümüz toplumunda bu etkileşimin izleri açıkça görülmektedir. Anadolu'nun birçok yerlerinde hala modern tıbbın imkanlarından yararlanmak yerine tuzla uygulanan tedavi yöntemlerini tercih edenler bulunmaktadır. Bununla beraber, bu geleneksel tuz uygulamaları, folklorik bir ritüel olarak Türk kültürüne kattığı renk açısından büyük bir önem taşımaktadır.

İnsan hayatının vazgeçilmez bir parçası olan tuza, her dönem farklı anlamlar yüklenmiş, maddi ve manevi bir değer taşıyan bu anlamlar, zaman içinde genişleyerek tuz sözcüğünün kapsam alanını oluşturmuştur. Tuz ve onun türevleri, gerek türsel gerekse anlamsal yönden Türk dili için bir zenginlik sayılmıştır. Halkımız çoğu kez, duygu ve düşüncelerini tuz aracılığıyla dile getirmiştir.

Dilimizin, inançlarımızın ve düşünüş tarzımızın yaşayan canlı tortusunu oluşturan faktörlerden biri olan tuz kültürü, varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

KAYNAKLAR

AĞAKAN, Mehmet Ali. (1949). Türkçede Mecazlar Sözlüğü. TDK. Ankara. Doğu Matbaası.

ACIPAYAMLI, Orhan. (1978). Halkbilim Terimleri Sözlüğü. Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1962). “Anadolu’da Nazarla İlgili Bazı Âdet ve İnanmalar”. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi. Cilt XX-Sayı: 1-2. Ocak-Haziran. Ankara.

AÇA, M. (2004). “Türk Halk Geleneğinde Doğum Sonrası Uygulamalara Bir Örnek: “Tuzlama”. 95-104, Tuz Kitabı (Ed. Naskali, E.G., Şen, M.), İstanbul. Kitabevi Yayınları.

AKSOY, Ömer Asım. (1971). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1. Ankara: TDK Yayını.

ALİ ŞİR NEVÂÎ. (1966). Fevâidü'l-Kiber. (Haz. Önal Kaya). Ankara: TDK Yayını.

ANT, Metin. (2003). Oyun ve Büğü Türk Kültüründe Oyun Kavramı. İstanbul. YKY.

ARBAŞ, Hamit.(2012). “Anadolu Mevlevîliğinde Tuz”. 113-122. Tuz Kitabı (Ed. Naskali, E.G., Şen, M.). İstanbul. Kitabevi Yayınları.

BEYATLI, Yahya Kemal. (2004). Kendi Gök Kubbemiz. 5. Baskı. İstanbul. YKY.

BEZİRCİ, Asım. (1995). Pir Sultan. Yaşamı, Kişiliği, Sanatı, Etkileri. 1. Baskı, İstanbul. Evrensel Basım Yayın.

BONVALOT, GABRIEL. “ty”. Eski Yurt. (Çev. M. Reşat Uzmen). Tercuman 1001 Temel Eser: 85.

CİNOĞLU, Uğur. (2012). “Tuz Saklama Kapları ve Tuzluklar”. 343-350. Tuz Kitabı (Ed. Emine Gürsoy. Mesut Şen). İstanbul. Kitabevi.

CUMBUR, Müjgan. (1976). “Ahilik Gelenek ve Görenekleri Üzerine”. I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. IV cilt. Ankara. Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 21. S. 59.

_____KARACAOĞLAN. (1973). (Haz. Müjgân Cumbur). Birinci Basılış. Ankara. MEB.

ÇAĞIMLAR, Zekiye. (2012). “Adana’da Tuzla İlgili İnançlar ve Uygulamalar”. 74-85, Tuz Kitabı (Ed. Naskali, E.G., Şen, M.). İstanbul. Kitabevi Yayınları.

DEVELLİOĞLU, Ferit. (1970). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. Ankara. Doğu Ltd. Şti. Matbaası.

EDİP AHMET B. YÜKNEKİ. (1951). Atabetü’l-Hakayık. (İnceleyen. Reşit Rahmeti Arat). İstanbul TDKYayını.

ELÇİN, Şükrü. (1977). "Tuz Ekmek Hakkı Deyimi Üzerine". Ankara. Halk Edebiyatı Araştırmaları Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 24. 74-81.

_____ *Gevheri Divanı*. (1984). İnceleme, Metin, Dizin, Bibliyografya. Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 56. Halk Edebiyatı Dizisi: 9. Ankara. Ankara Basımevi.

ERDENTUĞ, Nermin. (1997). Sosyal Adet ve Gelenekler. Ankara. KB Yayınları.

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ’nden Seçmeler. (1971). Haz. Atsız. İstanbul. MEB.

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ. (2012). (Seçen ve Uyarlayan. Mustafa Nihat Özön – Nijat Özön). İstanbul. Kabcacı Yayıncılık.

FUÛLÎ DÎVÂNI. (1961). (Haz. Abdülbaki Gölpınarlı). İkinci basım. İstanbul. İnkılap Kitabevi.

GÖLPINARLI, Abdülbaki. (1949-1950). “İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları.” İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası. 11. cilt, No 1-4. İstanbul. 3-354.

GÖZAYDIN, Nevzat. (1976). *Türkiye Folklorunda Tuz I*. Ankara. *Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, II. cilt. Halk Edebiyatı*. Ankara Üniversitesi Basımevi.

GÜNEY, Eflâton Cem. (1972). Kerem ile Aslı. (Haz. Şevket Rado). İstanbul. Doğan Kardeş Yayınları.

GÜNAY Vehbi. (2012). “Türk Sosyo-Kültürel Hayatında Tuzun Yeri Üzerine”. 105-112. *Tuz Kitabı* (Ed. Naskali, E.G., Şen, M.). İstanbul. Kitabevi Yayınları.

İBN BATUTA SEYAHATNAMESİ’nden Seçmeler. (1971). (Haz. İsmet Parmaksızoğlu). İstanbul. MEB.

KANIK, Orhan Veli. (1963). *Bütün Şiirleri*. İstanbul. Varlık.

KARADAĞ Metin. (1996). *Erzurumlu Emrah, Yaşamı, Sanatı, Şiirleri*. İstanbul. Ayyıldız.

KAŞGARLI MAHMUT. (1939, 1940, 1941). *Divanü Lûgat-it Türk*. (Çev. Besim Atalay). C. I, II, III. Alâeddin Kral Basımevi. Ankara. TDK. Yayını.

KAYA, H. (1999). *Pir Sultan Abdal. Yaşamı, Sanatı, Yapıtları*. İstanbul. Türk Kültürü Dizisi,

KESİK, Beyhan. “Trabzonlu Figânî’nin Divançesinde Sosyal Hayatın İzleri”. *Karadeniz Araştırmaları*. Sayı, (Yaz 2007). 79-92.

KÜTÜB-İ SİTTE. (1993). İbrahim Canan. Ankara. Akçağ Yayınları,.

MANAS DESTANI. (1972). (Çev. Abdülkadir İnan). İstanbul. MEB.

MERT Oktay. (1997). *Dadaloğlu Bütün Şiirleri*. İstanbul. Gözlem Yayınları.

Meydan Larouse. (1990). Cilt. 12. İstanbul. Meydan Yayınevi.

NABİ. (1967). (Haz. Abdülkadir Karahan). *Varlık Yayınları*. İstanbul. Ekin Basımevi.

ÖGEL, Bahaeddin. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş.. C. 4*. Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları: 244.

ÖZTELLİ, Cahit. "Anadolu'da Şamanlığın İzleri". 1. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri. Ankara 1974.

PAASONEN, H. (1950). Çuvaş Sözlüğü. İstanbul. İbrahim Horoz Basımevi.

PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali. (1998). Türkçe Deyimler Sözlüğü. 2. Baskı. Ankara. Arkadaş.

SAMSAKÇI, M . (2012). TÜRK KÜLTÜR VE EDEBİYATINDA TUZ VE TUZ-EKMEK HAKKI. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 36 (36), 181-199.

SEVİLEN, Muhittin. (1969). Karagöz. İstanbul. MEB.

Söz Derleme Dergisi. (1952). Cilt: 6. Folklor Sözleri. Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

SCHİMMELE Annemarie. (2001). İslamın Mistik Boyutları. İstanbul. Kabalcı Yayınevi.

STURTEVAN, Edgar H. (1946). Eti Dili Sözlüğü. (çev. Münire B. Çelebi). İstanbul. Türk Dil Kurumu Yayınları.

ŞEMSEDDİN SAMİ. (2014). Kâmûs-ı Türkî. (Haz. Raşit Gündoğdu. Niyazi Adıgüzel.Faruk Önal). İstanbul. İdeal Kültür Yayıncılık. ŞEN, Mesut. (2012). ""Kelimeler". 18-27. Tuz Kitabı (Ed. Naskali, E.G., Şen, M.). İstanbul. Kitabevi Yayınları.

ŞENTÜRK, A. Atilla. (1999). "Tahmîs Bâ-İstîlâhât-ı Zenân Der Vâdî-i Nush ü Pend Ez-Dehân-ı Vâlîde (Kadın Tabirleri İle Ana Ağzından Nasihat Vadisinde Yazılmış Tahmis)" Osmanlı Şiiri Antolojisi. İstanbul. YKY.

ŞEYH ŞEREF HÂCE. (2006). Mu'inü'l-Mürîd. (Haz. Doç. Dr. Ali Fehmi Karamanlioğlu). İstanbul. Beşir Kitabevi.

TANYERİ M. Ali. (1996). Örnekleriyle Türk Halk Şiirinde Deyimler. İstanbul. Özgür Yayınları.

TANERİ, Dr. Aydın(1977). Celâlü'd-dın Harizmşah ve Zamanı, Ankara.

TANRIKULU (Nazım İrfan). (1998). *Âşıklar Divanı*. (Günümüz Aşıkları). İstanbul. Özel Yayın.

TOGAN, A. Zeki Velidi. (1981). Umumi Türk Tarihine giriş. İstanbul. Enderun Kitabevi,

Türkçe Sözlük. (1974). 6. Baskı. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayını.

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. (1978). X. S-T. TTK. Basımevi, Ankara. TÜRK Dil Kurumu Yayınları.

UYGURCA ALTUN YARUK. (1994). (Haz. Ceval Kaya). Giriş, Metin ve Dizin. Ankara. TDK Yayınları: 607.

YALMAN, Ali Rıza. (1977). Cenupta Türkmen Oymakları I (Haz. Sabahat Emir), Ankara.

YILDIRIM, Nimet. (2008). Fars Mitolojisi Sözlüğü. İstanbul. Kabalcı.

YUDAHİN, K. K. (1998). Kırgız Sözlüğü. (Çev: Abdullah Taymas). TDK Yayınları. Ankara.

YUNUS EMRE. (1960). (Haz. Abdülbaki Gölpınarlı). İstanbul. Varlık.

Ziraat Terimleri Sözlüğü. (1976). Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

YUSUF HAS HÂCİB. Kutadgu Bilig ((1979). (İnceleyen. Reşit Rahmeti Arat) I . Metin. Ankara. TDK Yayınları,

ZÜBEYR, H. - Refet, İ. (1932). Anadilden Derlemeler. Ankara.

Yeni Tarama Sözlüğü. (1983). (Düz: Cem Dilçin). Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları: 503.